

EDİGE DESTANINDA OLAĞANÜSTÜ TIPLER

Yaşar KALAFAT*

ÖZET

Destanlar, dil, arkeoloji, musiki, folklor ve benzeri kültür verileri gibi milletlerin hayatında bir taraftan günümüzden uzak geçmişe birer kültür köprüsü iken, diğer taraftan da Türk dünyasında Türk elleri itibariyle kültür köprüleridir. Destan türünden köprüleri meydana getiren malzeme ise, daha ziyade içerdikleri tepkileridir. Aynı milliyete mensup destanların akrabalıklarını belirleme yöntemlerinden birisi de, onların tiplerindeki ortaklıktır.

Coğrafi alanı Altınordu, Uluğ Türkistan ve Sibiry Türkleri olan Edige Destanı, diğer Türk destanları ile olağanüstü tipler itibariyle aynilikler göstermektedir. Nogay, Kıpçak, Özbek gibi Türk halkları arasında varyantları ile birlikte bilinen Edige Destanı için Rüstem Sulti'nin "Edigey" adlı eseri incelemeye alınmış, karşılaştırmaları yapılmış, daha ziyade periden doğma özelliği üzerinde durulmuştur.

ANAHTAR KELİMELELER

Edige, Destan, olağanüstü tipler

EXTRAORDINARY FIGURES IN EDIGE EPIC

ABSTRACT

While epics are culture bridges from our today to our far past in nations' lives, as well as language, archeology, music, folklore and similar culture data, at the other side they are cultural bridges by Turkish lands in Turkish world. Material, which forms bridges such as epics, is mostly the reactions they include. One of the methods to determine the kinship of the epics, which belong to the same nation, is the commonness of their figures.

Edige Epic, whose geographical area is consisted of Golden Horde, Grand Turkestan and Siberia Turks, shows similarities with the other Turkish epics by the extraordinary figures it contains. For Edige Epic, which is known with its variations among Turkish peoples such as Nogay, Kıpçak and Uzbek; Rustem Sulti's work named "Edigey" was analyzed, comparisons were made and rather, the speciality of being born by a fairy was stressed.

KEY WORDS

Edige, epic, extraordinary figures

* Dr. Yaşar Kalafat, ASAM Kafkasya Masa Başkanı, Konrad Adenauer No: 61 Yıldız-Çankaya- Ankara- Turkey

Turkish Epic repertory perhaps creates the whealtiest oral literature existence of the world in the context of heroic texts. In the face of the whealtiness and variety of literary texts, it is not possible to say that satisfying analysis have been made. No doubt, there have been many precious researches in the dimension of books and articles.

Türk destan repertuarı hamasi metinler bakımından dünyanın belki de en zengin sözlü edebiyat varlığını meydana getirir. Edebî metinlerin bu bağlamda zenginliğine ve çeşitliliğine karşılık, aynı ölçüde bunlar üzerine doyurucu incelemeler yapıldığı söylenemez. Hiç şüphesiz, bu alanda kitap ve makale boyutunda pek çok değerli araştırmalar yayınlanmıştır. Bunların tamamı bir araya getirilmiş olsa, sanırım ciltler dolusu bir bibliyografya ortaya çıkar. Böyle de olsa, Türk dünyasında vücut bulan destanların çeşitliliği ve zenginliği karşısında yapılan işlerin bu denize ait bir katre üzerinde olduğu açıkça görülür.

Cengiz Han dönemi ve ardından Türk dünyasında, kahramanların hayatının destanlaştırıldığını ve anlatıldığını hepimiz biliyoruz. Ten ve Özi ırmaklarından İrtiş boylarına kadar uzanan geniş ovalarda Nogaylı veya Kıpçak boyları halinde yaşayan Türkler arasında destan repertuarı geçen zaman içinde bünyesine yeni kahramanların hikayeleri katar. Bu sürecin XV. Yüzyılında yaşamış bir tarihi şahsiyet olan Nogay beylerinden Edige'nin kahramanlıkları etrafında da yine böyle bir destan oluşmuştur. Altınordu'nun Toktamış Han tarafından yönetildiği sırada bu kahraman ortaya çıkmıştır. Destanın anlatımına göre, Toktamış ile Edige arasında ceryan eden mücadelenin ardında mensup olduğu Nogaylı boyların uğradığı haksızlıkların ve Edige'nin öldürülmesi için Toktamış'ın düzenlediği planları kahraman, kendisine bağlı adamlarının yardımı ile etkisiz bırakır. Altınordu topraklarını bırakıp Timur Bek'in yanına erişmek üzere İdil'i aşip karşı yakaya geçer. Timur Bek'in kızı Akbilek ile kırk kulunu kaçırıp elinde tutan ve tek başına dünyaya meydan okuyan Kara Tiyin alp adlı bir kahramanın varlığını duyar. Kızın da yardımı ile bu kahramanı öldürür. Akbilek ile kırk kulunu kurtarır.

Timur Bek, kızını ve kırk kulunu kurtarıp kendine getirip teslim eden Edige'ye büyük itibar gösterir. Durdini dinler, ona yardım etmek

ister. Edige olanları anlatır ve Timur Bek'ten yardım ister. Timur Bek, her türlü yardımı yapar. Toktamış üzerine sefer açar. Sonunda Edige, Nogaylı halkının başına geçer, han olur. Bütün bu maceralar, mücadeleler Kırım'dan İrtiş boyları arasına kadar uzanan geniş sahada yaşayan Türk destan anlatım repertuarında büyük akisler bırakır. Nogaylı veya Kıpçak diye bilinen Türk boyları arasında şeşenlerin, yıravların “ bahşı, cırav, jırav, yomakçı, comokçu, ırçı, ölenççi, akın veya yırçıların” anlatımlarında bu maceralar bir destan metni hüviyeti kazanır. Her bir Türk boyunun destan anlatıcısı repertuarında XV. Yüzyıldan sonra, Edige Han'ın maceralarını, kahramanlıklarını anlatan bir Nogaylı “Edige Destanı” yer alır. Bir bakıma bu destan repertuarı, o yüzyıllarda umum Türk destan anlatıcılığının müşterek repertuarıdır ve müşterek bir dil ve üsluba sahiptir.

Türk dünyasının coğrafyası, XVI.yüzyıldan itibaren planlı bir Rus istilasına uğrar ve XIX. yüzyıl yarısından sonra da büyük ölçüde sömürgeleştirilir. Çarlık Rusya'nın ve ardından Sovyet yönetiminin izlediği dil ve kültür politikaları ile müştereklikler yok edildi ve her bir boya dil ve kültür, bir yeni kimlik, bir destan paylaşımı yapıldı. Fakat, destanlar, bu yeni sınırlar ile kendilerini sınırlamaz ve halka daima, Nogaylık, Kıpçaklık ve Özbeklik dönemlerini, kaçaklık günlerinde geçen kahramanlıkları yeni şiveler ve yeni yazı dilleri içinde de olsa, hatırlatmaya devam eder. Sanırım bu, destanların hayatîyetini ve zamana ve güçlülere karşı işlevlerini koruma yeteneklerini gösterir. Bugün, dünyanın bir değişime uğraması belki daha farklı, daha insancıl bir medeniyetin doğuşunu beraberinde getirecektir. Ve destanlar, insanlara geçip geldiği maceraların neleri anlattığını, nerede hata yapıldığını öğretecektir.

Edige Destanı, coğrafi açıdan bakıldığında eski Altınordu, Orta Asya ve Batı Sibirya sahası Türkleri arasında yayılmıştır. Türkler arasında tarihi kültür müşterekliklerini yansıtan edebi/ tarihi bir destan metnidir. Bir bakıma Avrasya coğrafyası Türkleri arasında hemen hemen bütün destanlar bu müşterekliği yansıtır, dense sanırım yanlış bir hüküm olmaz.

Destanlarda ve destan metinlerinde üzerinde durulacak pek çok husus vardır. Türk destanlarının repertuar genişliği, zenginliği ve coğrafi yayımının azameti düşünülürse, bunların her birinin başlı başına çalışılması bile bir ömür alabilir. Türk coğrafyasında yaşayan eski Türk inançları üzerine çalışmalarını teksif etmiş bir kişi olarak benim burada üzerinde durmak istediğim husus, bir bakıma yine eski Türk inançlarıyla da ilgili olmalıdır, diye düşünüyorum. Bu nedenle, “Edige Destanı”nda yer alan olağanüstü tipler üzerinde duracağım.

Edige Destanı’nda olağanüstü yeteneklere sahip bilge kişiler yanı sıra yetenekleri kadar her türlü kazadan beladan korunma güçleri ve yenilmez kahraman özellikleri ile donatılmış kahramanlar karşımıza çıkmaktadır. Fakat, bu özellikler sadece Edige Destanı’na mahsus bir özellik değildir. Türk destanlarının büyük bir çoğunluğunda, kahramanlar ile ilgili veya düşmanlarına ait bu tür özelliklere rastlamak mümkündür. Atlarda bile dil bitip kahraman ile konuştuğu görülür. Onlarında kahramanlar gibi olağanüstü niteliklerle donatılmış bir soydan geldikleri konusunda destan metinlerinde soy ağaçları “secereler” anlatılır. Kahramanlar gibi onların bineceği atlar da, olağanüstü nitelikle dünyaya gelirler.

Edige Destanı’da maceranın kahramanı Edige Han, dünyaya gelişi ve hayatta kalışı açısından olağanüstü bir soy ağacı ile karşımıza çıkar. Dip atası Baba Tükles adlı bir veli veya evliya tipidir. Bu daha doğrusu, o eski Türk destanlarında sıkça görülen bir özellik ile dünyaya gelmiştir. Anası bir “peri” kızıdır. Bu tür kahramanlara, olağanüstü yeteneklerinden dolayı eski hikaye metinlerinde “perizad” sıfatı verildiği de bilinen bir husustur.

Burada, Edige ve Kara Tiyin alp ile ilgili bu olağanüstülükleri bağlı bilgileri verecek alıntılar için Dr. Rüstem Sulti tarafından Türkiye’de yayınlanmış “Edigey” adlı eserden istifade edilecektir.

Toktamış Han, Temür Bek’ten kendisine gönderilen mektuba çok kızar. Onun yaşlılık çağına isabet eden günlerde, Temür Bek, kendisinin himayesine girmesini ister. Ve bunun kabul işareti olarak da, ünlü kuşu

Kara Laçın Töklü Ayak'ı kendisine göndermesini Toktamış'a bildirir. Han buna çok içerler ve veziri Kutlukaya'yı yanına çağırıp danışır. Görüşme ve konuşma Toktamış Han'ı hayal kırıklığına uğratar. Temür Bek'in kendisine mektup yazması cüretini Kutlukaya'nın tutumuna ve sözlerine bağlar. Kutlukaya bu isnatı reddeder ve bana inanmıyor isen; "keser isen baş işte/ döker isen kan işte" der. Bu söze de aldırış etmeyen Toktamış Han bildiğini okur ve Çakmağış Bey ile Dörmen Bey'ine buyruk verir;

"Ey Dörmen Bey, Dörmen Bey/Ay Baltanı al, dedi/Ay bıçağın tak dedi/ Kutlukaya yalancı beyin/ Boynunu vur, kes dedi/ Periden aldığı kadını/ Beşikte yatan yavrusu/Onu da bırakıp giden/Periden olan anası/O çocuğu bul dedi/Beşiğinde vurup kes dedi" (sh. 41)

Dinleyici, destanın kahramanı ile ilk kez bu sahnede buluşur. O, beşikte bir çocuk ama bir periden doğmadır. Babası da yine bir perizattır. Kutlukaya'nın eşi, Edige'nin anası, bir perizattır. Çocuk hem beşeri ve hem de insanüstü bir varlıktır. Daha doğrusu her iki meziyete aynı zamanda sahip bir çocuktur. Çocuğu ölümden kurtarıcı bir vesile çıkması kaçınılmazdır. Destan bu vesileyi, Kutlukaya'nın kan andı edip kardeş olmuştu. Altı çocuğu vardı. Öne çıkıp Toktamış Han'a çocuğu bağışlaması için ricada bulunur. Konuşması sırasında Kutlukaya'dan söz edip şunları söyler: "Bir atası il idi/ Bir atası bey idi/ Onun da büyük atası/ Baba Tükles Hoca Ahmet / Evliyalar piri idi" (42) Baba Tükles'in Hoca Ahmed Yesevi ile aynileştirilmesi ile, kahramanın manevi koruyucusunun ona bağlanması tesadüfi değildir. Türk dünyasında Hoca Ahmed Yesevi'nin manevi nüfuzu ve otoritesi hiç eksik olmamıştır. Fakat bu sözler de, Toktamış'ın öfkelerini dindirmez ve çocuğun öldürülmesine buyruk verir.

Cantemür Bek, buyruk ardından evine koşar, en küçük çocuğunu alıp Kutlukaya'nın evine varır. Kutlukaya'nın çocuğunu beşikten çıkarıp çizmesinin ediğine saklar ve yerine kendi çocuğunu kor. Böylece kan andına sadakat gösterip andasının kökünü kurutmaz. Bu sırada Dörmen Bey gelir. "Kobogul" diye çağrılan çocuğu, han buyruğu yürüsün diye öldürür. Evi barkı yakıp yıkar. Ama ölen Cantemür bu çocuğa, ediğinde

saklayıp kurtardığı için “Edige” adını verir. Ve hiç kimse onu, Kutlukaya’nın oğludur, diye de bilmez.

Koboğul, okur, büyür ve ünü etrafa yayılan bir yiğit olur. Toktamış Han, baş edilmez bir yiğit olan Koboğul’u yanına alıp elinin altında tutmayı düşünür. Bükemediği bileğe saygı göstermek mecburiyetinde kalır. Toktamış Han, o huzura geldiği zaman farkında olmadan ayağa kalkar olur. Karısı bu durumu görüp entrika çevirmeye ve Koboğul’u ortadan kaldırmaya girişir. Edige, kendisi için düzenlenen bütün ölüm tuzaklarından adamları sayesinde kurtulur. Toktamış Han, karısının isteği ile, Koboğul’un kim olduğunu sıratmaya, kim olduğunu öğrenmeye girişir. Pek çok kişi dener, bilemez. Sonunda, yüzdoksan yaşında bulunan Subra Cırav, Koboğul’u sonra, kim olduğunu sonunda şu sözler ile açıklayıp bitirir;

“Kamçı değer boynuna/Kan saçılır koynuna/ Çelenkli ulu başını/
Kesip alır şu oğul/ artık ben kişi tanımam/Eğer kişi tanısam/Kutlukaya
Bey oğlu/Edige o, Koboğul”(sh. 72)

Yukarıda, insanların vasıflarına, sözlerine; sorularına verdikleri cevaplar ve dış görünüşleri ile değerlendirip kim olduklarını ortaya çıkaran bir bakıma gayıptan haber veren olağanüstü kam/ozan tipiyle, daha doğrusu Dede Korkut tipiyle karşılaşıyoruz. Bu tipin Kıpçak Bey ve Kin Canbay gibi ikinci derecede olanlarına da destan da rastlamaktayız.

Edige, kendisinin kim olduğunu ortaya çıkaran Subra Cırav’ın ardından Toktamış Han tarafından bir ziyafete çağrılır ve karısının sözü üzere onu tutturup öldürtmeye karar verir. Bu işi öğrenen Edige’nin adamları durumdan kendisine haberdar eder. Edige, bal şerbetini döküp hızla dışarı çıkar ve beylerin bıçak darbelerinden kurtulup Tulpar atı Timgil Çuvar’a binip dokuz yoldaşı bilece atlanıp idil suyunu aşır karşı yakaya geçerler. Ardlarından gelen kin Canbay ve adamları onlara yetişemez ve İdil’i de aşamaz. Edige, suyun yakasında Kin Canbay ile yaptığı uzun söyleşi sonunda şunları söyler: “Kırk yurt menzil kurmasam/dediğimi yapmasam/Ben öcümü almasam/BabaTükles dedem veren/Edige adım kurusun.../ Eskideki Cengiz’in/Kendisiyle dengim

ben”(83). Bu sözlerden, onun adının Baba Tükles tarafından verildiği ifade ediliyor ki, bundan anlatıcının bir çok şeyi birbirine karıştırmış olduğu akla gelmektedir. Bu genç Nogay beyinin kendini Cengiz Han’a denk sayması ilerde yapacağı büyük işlerin yol göstericisi kabul edilebilir. Hedefi itibariyle kahraman, Cengiz gibi bütün Türkleri bir araya getirip hanlık etmeyi düşünmektedir.

Edige yolda ikinci bir olağanüstü, kendine benzer bir tip ile karşılaşır. Bu, yukarıda belirttiğimiz gibi Kara Tiyin Alp adlı olağanüstü bir yiğittir.

Edige, arkadaşları ile konuşa konuşa at üstünde yol alırken karşılarında bir “ sorgavul (nöbetçi)” çıkar. Ondan sorup soruşup Temür Bek’in kızı Akbilek ile kırk kulunu tutsak edip tek başına saklayan Kara Tiyin alp’ten söz eder ve “ Görmek isteyen görüp ölür/Görmeyen sağ gider”(sh. 88)der. Son sözleri duyan Edige, yolunu değiştirip bu alpin yattığı yurda çevirir. Bu alp er bir “Yosıncı gavuru’dur,yani farklı bir dine mensuptur. Fakat o da bir perizattır. Edige, bu alpin yurt kapısından bakıp yanında Akbilek’i görür. Kara Tiyin alp yatıp uyumaktadır. Kızla konuşur ve yardım ederse onu öldüreceğini, ellerini bağlamasını söyler. Sonunda, Edige, Kara Tiyin Alp’ı ölümcül yaralar. Ardından şu sözleri ona söyler:

“Mezarımı nerede bilmedim/Ölümüm kimden bilmedim/Bakıcıdan bakımı baktırdım/Falcıdan falımı açtırdım/Bilgiçten büyümü sınatım/O zaman bildim bu işi /Beni öldüren er olsan / O sen imişsin Edige / Gitme gitme Edige/İki kardeş peri kızı/Ablasından ben doğsam/ Küçük kardeşinden sen doğmuşsun /Ben ben diye övünme/Sen de doğdun periden/Ben de doğdum periden” (sh.93).

Her iki kahramanın eşitsizliğini, perizat olmaları destanda ortaya çıkarmaktadır. Edige’nin olağanüstü bahardılığı, yine olağanüstü işler yapan biri karşısında sınanır. Bu kişi dünya üzerinde Temür Bek gibi bir ulu sahip kıran kişinin kızını ve kırk kulunu tek başına alıp götürmüş ve elinden kimse kurtaramamıştır. Edige, böyle bir yiğit karşısında başarı sağlamak, onu öldürmek zorundadır. Dinleyici, onun tarafından daha

sonra başarılacak azametli işlere böylece destan anlatıcısı tarafından hazırlanmış olur. Kahramanın, gerçekten olağanüstü işler başarması aranır. Sıradan kahramanlıklar herkesin işidir. Ama bütün bunların ortaya çıkabilmesi, onun /kahramanın doğuştan olağanüstü nitelikler taşımasıyla ilgilidir. Bu inanç, eski Türk destanlarında sürekli var olan bir olgudur.

Edige, Kara Tiyin Alp ve Subra Cırav tipleri Türk destanlarında farklı yapı ve görünümüler içinde de olsa, daima vardır. Türklerin atası, yaz ve kış ilahlarının kızlarıyla evlenip ondan türemişlerdir. Oğuz Kağan, ışıktan inen kız ile evlenmiştir. Dedem Korkut metinlerinde baş çoban Konur Koca peri kızı ile evlenir. Doğan çocukları bazen Edige gibi uslu, erdemli ve yararlı yiğit olur; bazen de “Tepe Göz” ve “ Kara Tiyin Alp” gibi soyuna sopuna düşman kesilir. Soyuna düşman kesilenlerden hak saklasın hepimizi.

Türk Dünyasından halk inançlarını incelediğimiz bölgelerde, bilhassa Anadolu, Azerbaycan ve Kuzey Mezapotomya gibi Türk ellerinde masallarında yaşayan halk anlatımlarında, ailelere gelin olmuş peri kızlarından söz edilir. Eli bereketli çok becerikli peri kızları çok da güzel olarak bilinirler. Daha ziyade su kenarlarında yaşarlar ve su perisi olarak bilinirler. Bunların aileye girmeleri gibi çıkıp gitmeleri de esrarengizdir. Bunlar doğan çocukların varlığı da anlatılır.

Ayrıca, perili mağara, perilikale, perili kaya perili meşe, anlatımları ve yer adları da vardır. Halk bazen peri ile cin'i eş anlamda da kullanılır. Peri padişahı olduğu gibi perili atlar da vardır.